

Питання про становище москвофільства в Галичині, завдяки розвоєві випадків у нас і в Росії, чимраз різкіше і ясніше сходять на властиву дорогу, з питання політичного робиться питанням етичним. Чимраз виразніше показується також, що воно було таким і давніше, навіть у пору найголоснішого крику про його політичне значення. Виставлюванні pro foro externo поклики оборони руської народності перед полонізацією і грецького обряду перед латинізацією показуються чимраз виразніше грубо підмальованими шильдами, під якими довгі літа провадився шиночок дуже нечистих інтересів, ішла потайна ліцитація на апостазію, відступство від служби інтересам рідного народу, ішов вербунок на службу різним темним силам дома й за границею. Кореспонденція Лебединцева, опублікована в «Киевской старине», відслонила нам одну картку тої історії; швидко надіємося одержати нову ревелюцію, яка освітить самі початки тої історії в 1850-х роках. Та поки се станеться, подаю один причинок до тої самої матерії і позволю собі нав'язати до нього деякі загальніші уваги, адресуючи їх спеціально до москвофільської молодіжі, до якої була звернена моя стаття в попередній книжці «Літературно-наукового вістника».

Дехто з молодих москвофілів сердився на мене, що я в своїм конспекті історії укр. літератури, друкованім у російськім виданні лексикона Брокгауза і Ефрона, висловився досить неприхильно про діяльність і характер Івана Наумовича. Др. Святитський у «Живой мысли» похитав, так сказати, головою на мій осуд і побажав мати його більше мотивованим, а ось др. Дамов у своїй побрехеньці, іронічно названій «Горькая истина» і друкованій недавно в «Галичанине», побіг аж до «благородного українофила» М. Павлика позичати лайки на мене і на ціле Наукове товариство ім. Шевченка за те, що я буцімто зневажив пам'ять Наумовича. Що ж, за лайкою у нас далеко ходити не треба, особливо коли хто задовольється павликівською, голословною, подиктованою ображеним почуттям, а не розумом. Але ось що дивує мене: ані др. Святитський, ані др. Дамов, ані ніхто з молодших москвофілів не поспробували ввійти в саму річ, зачеплену мною, і показати речевими доказами нестійність мого суду. Адже Ів. Наумович і його діяльність не за горами, а у людей, що величають його як апостола і вважають його пам'ять святою, повинні б бути під руками факти, супроти яких мусила би замовкнути всяка неприхильна критика. Правдива духовна великість і правдива заслуга не боїться світла критики і перетриває всякі і найзлюбніші вибрики партійної критики. Візьмім Шевченка. Скільки то від самого 1859 року написалися про нього поляки, якими калюмніями обкидали його по смерті, скільки насміялися з нього наші москвофіли і насердилися на нього наші клерикали! Він був і «сґтор», «ріґак», «szaleniec», «hajdamaka», «богохульник» та «безбожник» і т.д., а проте його слава не паде, а росте, і чим глибше критика вникає в його твори, тим більше красоти знаходить в них; і чим більше деталей із його життя виходить на денне світло, тим більше ми вчимося поважати і любити його також як чоловіка. Се правдива велич, та се zarazом огнева проба для всякої фальшивої, дутої величі, що вона аніруш не може витримати історично-критичної перспективи.

Щодо Наумовича, я вже показався фатальним пророком. Буде тому швидко п'ять літ, як д. Мончаловський при кінці своєї книжки про Наумовича шумно заповів, що його поклонники приступають до друкування збірки його творів, яка, — говорить д. Мончаловський, — займе зо сто томів. Розбираючи ту книжку в ЛНВ, я тоді ж сказав, що з сеї шумної заповіді не буде нічого, що москвофіли не видадуть не то сто, але ані одного тома творів Наумовича, а то з тої простої причини, що збірне видання тих творів було би разом смертельним ударом для штучно роздутої слави його, показало би всю безвартність його писань. І справді, з заповіді д. Мончаловського досі не вийшло нічогосінько, крім, може, одного-двох передруків Наумовичевих повісток у популярних москвофільських виданнях. Для наукового видання творів Наумовича, для докладного пізнання та освітлення його життя, для оцінки його літературної та просвітної діяльності москвофіли не зробили також нічого.

Як се пояснити? На мою думку, тут лежить глибока психологічна проблема, якої коріння сягає малодосліджених досі тайників — зв'язку людської психіки з тими нібито конвенціональними, а проте так дивно органічними системами звуків, що називаємо рідною мовою. Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді замінити її на всяку іншу? Практик, утилітарист, не надумуючися ані хвилини, скаже: пусте питання! Мова — спосіб комунікації людей з людьми, і, маючи до вибору, я беру ту, яка дає мені можливість комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: «Pardon, ти не маєш до вибору; в якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою». І чим вища, тонша, субтельніша організація чоловіка, тим тяжче дається і страшніше карається йому така переміна. Візьміть для прикладу двох геніальних українців — Гоголя і Шевченка. Як безмірно корисніші були обставини, серед яких писав Гоголь, у порівнянні до тих, серед яких пройшло бурлацьке та невільницьке життя Шевченка! А в їх духовій діяльності що бачимо? У Гоголя прудкий хід на недосяжні височини артизму, та на тих височинах заворот голови, внутрішнє роздвоєння, чорні сумніви і упадок у дебрі містицизму; а у Шевченка рівну, ясну дорогу все вгору та вгору, все на вищі, світліші височини, до таких гармонійних акордів гуманної евангелії, як «Марія». Які були причини такого кінця Гоголевої кар'єри, різні різно пояснюють, та все-таки серед тих причин важне місце займають відчуження геніального українця від рідної мови та його болюча внутрішня трагедія, якої відкриття завдячуємо пані Єфименковій.

Отеє внутрішнє роздвоєння було також, можна сказати, трагедією нашого галицького москвофільства. Люди, що могли б були зробитися пожиточними діячами на рідній ниві, люди талановиті і працьовиті, перенявшись нещасною манією — міняти свою рідну мову на чужу, раптом робилися мов духово в часті спаралізовані, тратили живе чуття до живих потреб рідного народу і вимог сучасності, забивалися в мертву і навіть науково

безплідну старовину, як Петрушевич, марнували свій талант, як Микола Устиянович та Гушалевич, або кидали рідний край і йшли туди, де їх внутрішнє роздвоєння хоч по часті могло бути коли не усунене, то заглушене (Головацький і многі інші ренегати, остатній Ю.Яворський).

Може, найтрагічніша, та ні в яким разі не найсимпатичніша в тім ряді була доля Івана Наумовича. Чоловік, без сумніву талановитий, енергійний і невтомно працьовитий, але з малою освітою, при тім сильно вразливий і податний на всякі подуви, він увесь вік був жертвою найрізніших сугестій, скакав із одної суперечності в другу, і все з тим самим запалом, з однаковою щирістю і пристрастю. Одиноким якорем рятунку для такого чоловіка, обік основної освіти, могла бути гаряча і непохитна любов до рідної мови і до рідного народу. Вона давала б його хиткому човну той доконче потрібний баласт, без якого нема рівного, і певного курсу.

Що відірвання від рідного ґрунту, поперед усього від рідної мови, мало фатальні наслідки на весь психічний устрій і на всю літературну працю Наумовича, на се маємо класичне свідоцтво його самого, його лист, писаний д. 31 марта [1882] з львівської тюрми до жінки і відчитаний на розправі.

«Нынѣ пречудный день, — пише Наумович у тім листі, — лишь жій и наслаждайся Божьимъ світомъ, а я тутъ сижу, Господь знаетъ за що, хіба за мой нерозумъ. Збывшись долговъ, маючи помочь отъ Николая (сина-лікаря, що був на службі при залізниці в Росії), лишь Бога хвали й наслаждайся его добромъ. Но якоесь фатумъ женеть мене въ политику такую безумную, за которую встыдаться мушу самъ передъ собою. Та кобы якъ найскорше скончилось тоє испытаніе! А може, Господь допустилъ его на мене нарочно, чтобы тутъ, въ вязниці, особенно роздумати мой нерозумъ и чтобы повернути до моего прежняго честного труда, коли то я вірно служилъ народу, церкви, державі, подносячи добро народа въ чистомъ австрійскомъ патріотизмі, безъ всякихъ безумныхъ выходокъ. Тогда мене всі любили й почитали й сами польскіи газети о мні похвально виражались, та не знаю, якъ я могъ от моей разумной дороги отдалитись. Но теперь маю истинно часъ въ самомъ тоє все собі збридити, вірь мені, що читаючи тутъ книжки не могу знести ніякихъ политическихъ статей, такъ мене то все мерзитъ. Моєю задачею было просвіщати народъ наукою, а не мішати тамъ ничего изъ политики. Свѣтъ великій, природа, церковь, господарство, вотъ предметъ чудный, неизчерпаемый. И такъ скоро мене Господь увольнитъ, не умачаю уже николи мого пера ани до политическихъ, ани до религійныхъ споровъ». [Стенографическій отчетъ изъ судебной росправы по ділу Ольги Грабарь и товарищей. Львов, 1882. С. 196] [Тут і далі в цій статті літера «ять» передається українською «і»]

Читаючи сей лист, маємо чуття, що Наумович говорить тут зовсім широко і справді відчуває те, що говорить, хоч, прим., як би його запитати, коли ж то в його діяльності був той блаженний час, коли він працював для просвіти народу без ніякої укритої політичної думки, то він ледве чи міг би на се відповісти ясно, бо ж на правду його діяльність, не числячи невинних із просвітнього погляду писань перед конституційною ерою, починається піднесенням обрядового питання, що мало далеко більше політичний, ніж чисто церковний підклад. І вже тоді ми бачимо у нього також язикове роздвоєння, бачимо намагання писати для простого люду чистою народною мовою, але про «вищі» справи і навіть у приватних листах уживати язичія, що мало бути сурогатом і переходом до російської мови, яка робиться його справжньою національною мовою. Коли і серед яких саме впливів довершився той розрив у душі Наумовича, ми наразі не можемо вказати; з матеріалів, які маємо під рукою, видно, що вже в початку 1875 р. сей розрив був доконаний.

«Милостивий Государь, — пише Наумович до одного знайомого д. 14 січня 1875 р. — Послі отдачи письма моего на почту я перечиталъ Слово ѣ превосходную его статью о нашемъ обществѣ» і т.д. Так пише інтимно чоловік, який заставляв усіх галичан любитися народною мовою в своїй «Науці»; значить, уже тоді, пишучи народною мовою для селян, він уважає сю мову чимось менше вартним, негідним того, щоб сам уживав її в інтимній переписці з приятелями.

І те роздвоєння мститься на нім. Не почувуючи моральної опори в тім, що чоловікові найрідніше, він не знаходить її і в найближчих собі людях. Д. 28 січня 1875 р. він ось що пише до одного знайомого про свого найближчого співробітника при виданнях: « Съ Б-мъ маю сердечную грызоту. Не жаль бы мені было, если бы я поділился моимъ доходомъ съ человекомъ честнымъ, но стояти подъ курателею такого обманщика, то уже невозможно выдержати. Теперь онъ уже открылся, кто онъ есть. Вся предплата за «Читальню» его, ты Наумовичъ лишь пиши, купи образки, суши собі голову, а деньги до Б...!» А в листі до іншого знайомого з весни того ж року читаємо:

«Милостивий Государь! Ви пишете о Б. мні то, что мні хорошо известно. Я играю роль его коровы, которая дасть ему молоко, сыръ, масло, а самая получаетъ такую пашу, якъ ему угодно. И за всё то я ещё долженъ знати о томъ, что онъ Редакторъ и что онъ можетъ укоряти ѣ ругати Наумка въ присутствіи своихъ хлопцовъ. Но знаете, мені съ нимъ ни жити, ни розлучитися. О томъ много говорити, и поговоримъ при способности. Я надіюся быти въ Львові, если мене не завозвуть телеграфично въ якомъ важномъ ділі».

Ми не маємо можності перевірити, наскільки оправдані були жалі Наумовича на Б., але

маємо докази, що він при інших нагодах так само некорисно відзивався про обох адресатів, до яких були писані отсі листи, як також про інших своїх співпартійників і товаришів оружжя. Одно тільки можемо сказати, що такою бідною сиротою, що дала б визискати себе, Наумович не був ніколи. Треба знати, що в ту саму пору, коли він отак жалувався на визиск з боку Б. при виданню своєї «Науки» і «Читальні», він брав на ті видання рівночасно аж дві субвенції, а то від австрійського уряду в сумі 2000 гульденів річно і від російської амбасаді в Відні, і обі ті субвенції ховав собі до кишені. Що й понад те за кожний свій письменний твір він умів торгуватися хоч би і з тим самим опльованим Б..., доказує дальший виривок із цитованого вище листа з весни 1875 р.

«Я писалъ ему (Б-у) сегодня, чи не схочеть онъ перепечатати «О четырёхъ зілляхъ Онуфрія Грушкевича». Это повість понравившаяся всего лучше изъ моихъ писемъ. Народъ настойчиво домагается перепечатаня ея. Я ему писалъ, чтобы онъ купил собъ ее на власность за 300 р., а Катехизъ пчеловодства за 50 р. Я любопитень, что онъ отвітить. У меня теперъ большія издержки на дітей: синъ одинъ въ Віні медикъ, стоить больше 600 гульд., другій въ Львові 300 гульд., дві дочки въ Россіи тоже больше 700 гульд., дома учитель дітей 200 гульд., а еще й хозяйство я теперъ взялъ въ свои руки — издержекъ очень много. Я любопитень, что онъ отпишетъ? Онъ любитъ все взяти дурничкою. Катехизъ народний взялъ за 60 гульд., Заливайка съ образками всіми за 80 гульд., а отобралъ певно уже въ шестеро. Я его поставилъ на ноги, а онъ готовъ мене пожертвовати, если би только у него била потому сила. У того человека сердца нить, а народолюбіе только въ грошехъ».

Але коли зважимо, що Наумович «Онуфрій Грушкевич» має несповна 5 аркушів друку, то жадана за нього ціна 300 гульд., як на тодішні часи, зовсім не була така скромна; а коли згадаємо, що за таке віршоване дрантя, як «Луць Заливайко», Наумович велів заплатити собі 80 гульд., то мусимо сказати, що й у нього була, кажучи московською приказкою, «губа не дура».

Що се внутрішнє язикове роздвоєння у Наумовича сягає геть у 1860-ті роки, на се маємо доказ у його листі до Ом. Партицького, яким він відповів на його записини писати для збірничка «Зоря», видаваного «Просвітою». Ось що писав він д. 6 липня 1869 р.:

«Всечестнійшій Господине! Съ сердечною радостью я получилъ первый плодъ — «Зорю» Вашего товариства «Просвіты». Ещё въ 1850 году, бивши въ сіменище, я пересвідченъ былъ, що мы образуємо висшіи верстви нашего народа, а не даючи ніякого корму духовного сельскому народови, будемъ всегда безсильними, й вороги насъ задавлять, якъ то истинно видимъ ныні на ділі. Народъ нашъ такій тёмный, що своихъ

найбольшихъ друзей и пророковъ не уміе познати, ѣ слушае борше вороговъ, якъ своихъ, якъ-то побачилисьмо при выборахъ. Если би ми тихъ 20 лѣтъ свободы били употребили всъ наши силы на такіи популярніи изданія, мы стояли би нынѣ далеко висше, ѣ чувство народности овладѣло би уже цѣлымъ народомъ. Для того не могу отказати Вамъ моего соучастія въ такъ великомъ ѣ благородномъ дѣлѣ, и буду Вамъ присилати статіи различнаго рода, скоро время изволить. Теперь же простѣть, що Васъ обременю прошеніемъ. У насъ испытъ въ Понедѣлокъ, а отти маю ѣхати еще на 3 испытъ, яко делегатъ деканальный. Посилаю 5 р., за котори будете ласкави прислати 60 екземплярей Зори, за 1 р. извольте купити молитвословцевъ, а за 1 р. образковъ русскихъ. Извинѣть смѣлости моеѣ, що Вамъ такіи препорученія дѣлаю, но знаючи, що пишу до друга народа ѣ дѣтей нашихъ русскихъ, надѣюся, що не менѣ, но тим же дѣтямъ тую прислугу охотно сдѣлаете. Зорю приняла дѣтва съ неимовѣрнымъ одушевленіемъ. Уже нашѣ въ цѣломъ селѣ знаютъ еѣ цѣле содержаніе. Издавайте скоро другій выпускъ, до котораго я гдѣсь пришлю конечно, несмотря на дуже мало остающагося менѣ времени. Прошу приняти вираженіе глубочайшаго почтенія. І. Наумовичъ. Стрѣльче 6/7 1869».

Треба зазначити, що власне в ч. 1 «Зорі» Партицький помістив віршик Наумовича «Ворона, сорока й сова», передрукований із «Ластівки», — відси, мабуть, і ті похвали Наумовича для «Зорі», в якій не було, зрештою, нічогісінько такого, чим мусила би одушевлятися сільська дітвора. Що Наумовичева обіцянка — писати до «Зорі» — також була нещира, видимо з того, що далі він не то що не дає до неї і загалом до видань «Просвіти» ані одного рядка, але починає думати над заснованням нового, «свогого» товариства, щоб зробити конкуренцію «Просвіті». Та для нас у тім листі далеко важніші та принагідні вислови, які дають пізнати світогляд Наумовича, його погляд на народ і його потреби.

Народ наш темний, до тої міри темний, що при виборах слухає борше ворогів, ніж своїх «найбільших друзів і пророків». Кого вважав Наумович у 1869 році тими «другами і пророками», докладно не знаємо, та важні тут його слова, що мета освіти в тім, аби «чувство народности овладѣло цѣлымъ народомъ», то значить, щоб маси простого народа слухали своїх «друзів і пророків» і піддержували їх. Ті «друзи і пророки», не даючи простому народові ніякої духової поживи, будуть усе безсильні; значить, їх сила, або, як каже Наумович на початку листу, «образоване высших верстов» — оте є головна мета національного розвою. Що в наївності свого сангвінічного темпераменту Наумович у першій лінії себе самого вважав таким другом і пророком галицько-руського народу і одним із перших обов'язків того народу вважав піддержувати його матеріально, на се в його публіцистичній і парламентарній діяльності шокрок знаходимо яркі докази. Коли йому вигибла його велика пасіка (десь у початку 1870-х років), він порушує сю справу навіть у парламенті як якесь національне руське нещастя. Переносячися з парафії на парафію, він обурюється, що мужики жадають заплати за перевіз його речей, і взагалі на конкретних, близьких собі мужиків, із якими має діло в щоденнім житті, він дивиться зовсім не як на матеріал для своєї просвітньої та педагогічної діяльності, а як на якусь

ворожу масу, для якої шкода його праці. Ось його лист до одного знайомого священика, недавно дарований для бібліотеки Наук. Тов. ім. Шевченка, лист справді неоцінений для характеристики того «апостольського» духа, з яким Наумович брався до своєї просвітньої праці. Подаємо тут у цілості:

«Любезнійший друже! На послідное Твоє письмо поздно тобі отписую, бо знаєшь, сколько у мене всякого рода занятій. Я послухалъ твоей рады и написалъ прошеніе до Консистеріи, но ещѣ не надалъ на почту, суть бо нѣкоторые мои сусѣды противни тому, чтобы Консистерія не хотѣла менѣ гдѣ-то приписовати взглядомъ уни, папи й пр., отже, ещѣ здержуюся, не будетъ ли Наука й безъ такой помочи существовати; й видится, що будетъ,— есть бо до сихъ поръ уже до 900 предплатителей, й съ каждымъ днѣмъ надтягають нови, такъ що назвати можна ей состояніемъ блистательнымъ, а надежда на ещѣ лучшее.

Не могу ти подати списа пренумерантовъ зъ Долинскаго для того, що головний списъ есть въ Коломыйи, бо многи прямо тамъ пренумерують, отже, ажъ зъ Недѣли буду въ Коломыйи й скажу сынови списати. Ты, любезнійшій, мечтаешь о Коломыйщинѣ, не знаючи Коломыйщины! Знаєшь, що если бы моя нужда мене [не] приковала до мого Стрѣльча, если бъ я могъ перевезти мою пасіку где-нибудь, был бы я найщасливѣйшій, якбымъ могъ ещѣ якіи инніи, не Коломыйскіи сторони побачити. Позволь, чтобы я тобі описалъ Коломыйщину, до которой я колись воздыхалъ.

Я получилъ приходъ мой 1867 года, а если бы не былъ приходъ а найгорша капелянія, я был бы доволенъ для того, що съ гр. Потоцкимъ, моимъ прежнимъ коляторомъ, я имѣлъ очень непріятни отношенія, и зъ его добръ я ити былъ принуждѣнный. Исторія то очень любопытна, и она буде колись описана, а по моей смерти выпечатана, бо лицами дѣйствующими въ ней били: папа, нунцій, архієпископъ Віршлейскій, митр. Литвиновичъ, парохъ Вирскій, арендарь, повітовый урядъ Бобрецкій, Голуховскій, послы соймови польски й пр. пр.

Приїхавши до Стрѣльча, которого поміщикъ пок. Іаноха мені дуже спріялъ, попросилъ я парохіянь, чтобы по мои річи выслали фіры до Коршева, 5 миль, до желѣзницѣ. — Много фіръ треба? — спросили мене. — 7-8 фіръ. — Въ нашомъ селѣ нема только фіръ, коньскихъ, а може бы и стягнулося, каже войтъ, та по колько имъ обіцяете дати? Я отрекъ, що было бы зъ ихъ стороне не хорошо, чтобы мене не звезли, коли то всюда такій звичай. Люде поглянули по собі, й поросходилися. — Таке било первое принятіе! Я спровадилъ мои річи своими фірами, и мои парафіяне ажъ зъ Коростна звезли мене сюда. Привезши річи й познавши тугейшихъ людей, якъ звичайно свой свого заразъ

найлучше спознає, прійшоль одинъ изъ нихъ до мене и съ плачемъ повідає: Отче, вертайте назадъ, то не люде тут, то звірі! шкода вась тутъ. — И знаєшь, истинни слова сказаль. Я уже 5 літь тутъ, и до тыхъ звірей не могу привикнути. Ни Бога, ни віры, ни чести, ни чувства христьянского, ни человеческого, то совершенно инна раса не тыхъ людей, межи которыми я зродился и взросъ. И яки люде, таки сами й священники. Я тутъ не могу жити, лишъ съ такими, що не зъ тыхъ сторонъ, якъ Дебельскій, Полевый, Глинскій, съ здішними не можу жити, бо то розбойники, опришки!

Мой попередникъ за похорони взялъ 280 морговъ поля, которое нынъ варто щонайменше 30000 р. Въ Торовици (sic!) ещѣ лучше дієся, въ Чернятині такъ само й такъ больше-менше всюда. Народъ здичіль, а збіднілъ до крайности. Ты думаєшь, що у нас богатства, а вотъ въ моємъ приході на 300 нумеровъ нить одного ґазди, щоби малъ дві пари худоби!! То значить, ни одинъ не має свого плуга. У насъ который має пару бычковъ, зовѣтся богачемъ страшнымъ, а который має всего 2 овецці, то уже также числится до багачевъ. Церковъ якбысь побачивъ въ Стрільчі или въ Серафинцяхъ, Ясенові и т.д., ты бы не увірилъ, що то церковъ. Через 5 літь я не малъ ни одной фірь зъ села до гною, до сноповъ, до дровъ, а роботникъ йде щонайгоршій до мене и за больши гроши якъ до двора, такъ, що ґаздовство у насъ не выплачуєся съ всемъ, хиба такому, кто йде розбоемъ. Бывало я въ давныхъ моихъ приходахъ по обідахъ весіляхъ съ любезнымъ народомъ забавлюся; тутъ разъ я отважился ити на весілье до мельника, не простого мужика, й утікъ, бо одинъ замірялся бити меня. Отъ тогды я уже не знаю, що то обіды въ хаті. О піянстві, о розбояхъ нашихъ коломыйскихъ не маєшь выображенія, а о лінивстві тымъ менше, треба бы го выдіти. Человікъ съ якимъ-то лучшимъ поглядомъ на світъ въ Коломыйщині не жіє, лишъ мучится. Зъ Коломыйщины нить на Руси ни одного патріота, ни одного ударованого человекa. Довольно, если я минушой осени, змерзивши собі тутъ житья до крайности, выслалъ мою жену въ Холмъ, щобы мені тамъ містце зробила; но Попель мой другъ удостоилъ мене такимъ приходомъ, где кромъ 300 рублей ничего больше нить, извиняєся, что нить міста, а мість въ самомъ Холмі были несколько! Послі сей неудачи я уже принужденъ здісь мучитися, но кажу тобі велика-то мука жити межи такими звірями. Видячи, що господарити не возможно, бо роботника нить, одна пасіка, вся моя надежда! Все поле лучше засіваю білою конюшиною, и пасіка на велику стопу. Сего року выставлю 450 пней, и могу легко дойти до 800 пней. То уже капиталъ, дающій отсотковъ 4 — 5000! А містце у мене цілкомъ не соотвітное.

Такъ, любезнійшій, не мечтай о Коломыйщині, Коломыйщина не русска, но жидовска й орменска. Ормени по звірски обходилися съ тымъ народомъ, й онъ сталъ звіремъ. Человікови съ лучшимъ чувствомъ тутъ чи возможно жити. Трещаковскій былъ тутъ, но утікъ зъ кукурузовъ, а пойшоль на пісочокъ до Рудна, й тамъ жилъ щасливійше, бо тамъ совершенно инни люде. Ты знаєшь, що въ Коссові мужики съ друками стали перед салею виборчою, грозящи священникамъ смертію, который важилбы ся въ салю поступити? Ты не знаєшь, що коломыйскій мужикъ передъ жаднымъ священникомъ шапки не здойме, но съ поруганіємъ поглядає на него, а жида въ руку цілує? У мене цілий рокъ никто передъ

мною шапки не здоймалъ, ажъ теперъ уже втягнулися. Если бы не така нужда моя, що съ пасікою не можна переволікатися, я бы тутъ не былъ, бо Митрополить обіцялъ мені парохію, где онъ презентуе, но годі мені рушитися, если не хочу знищити пасіку съ всемъ.

Такъ ты встаючи-лягаючи дякуй Богу, щось не въ Коломыйщині! Въ III книжцъ «Науки» може ти неприємно буде читати о дякахъ; я каюся, щомъ то написалъ; но мене до живого то розсердило, що одинъ мой сусідъ священникъ между условіями, подъ которыми пріймае дяка, положилъ то, щоби кождой ночи зима й літо спалъ въ стайни коло коней. Издаваемая нами «Читальня» буде занимательна. Дякуй тобъ за похвалу «Науки», но Слово не спріє мені, по якой причинь, не знаю.

Много я бы съ Тобою малъ побесідовати, но шкода, що до Тебе ніть желізниці. Еслибысь коли въ Маю или въ первыхъ дняхъ Червня былъ въ Станиславові, зателеграфуй менъ, а я приїду, но въ первыхъ неділяхъ весни ніть, бо буде нападъ въ пасіці, тогда отдалитися не могу.

Білоуса печатня подносится, уже має нови черенки, и наміряє куповати Schnellpresse въ Львові стару за 800 р. — Се добрий знак.

Мы розвинемъ велику діяльність и велику силу, и польска освята поїде въ куть, скоро только мой катехизъ народний и историчний розойдеса хотъ въ 2000 екземплярахъ.

Кончу, бо соньце блисло, й мушу до пчель ити, щобы ихъ непустити, бо студени пропали бы.

Цілую Тя й всю твою милую родину якъ найсердечнійше вразъ съ моєю женою. Твой другъ И.Наумовичъ. Стрільче 22/3 1872. Не сообщай сего никому о нашихъ священникахъ и пр.»

Із маси невеселих рефлексій, які насуває сей лист, піднесу лиш одну. Отже, восени 1871 р. Наумович думав емігрувати до Холма, вислав туди свою жінку, щоб виеднала йому там місце, та Попель не знайшов для нього іншого місця, як парафію з 300 руб. річного

доходу. А 1882 р. в своїй промові під час розправи д. 15 червня він із цілим пафосом покривдженої невинності говорить:

«Moja własnie bardzo slaba strona jest, ze bardzo malo umie cenic grosz, z wielka szkoda dla mojej rodziny. Gdybym byl chcial rubli, mogl bym ich byl czerpac pelnymi garsciami w samej ojczyźnie rubla. W zyciu mojem nieszczęścia przesładowaly mie nieustannie; w roku 1861 stracilem przez pozar cale moje mienie, biedowalem ciezko, a byly to własnie czasy, kiedy starano sie o duchownych do Chelmu i mnie usmiechalo sie bardzo korzystne stanowisko. Ja nie poszedlem, znosilem najwiekszy niedostatek tylko dla tego, ze postanowilem sobie sluzyc mojej ciasniejszej ojczyźnie, halickiej Rusi, wszystkimi mojemi silami. Nadarzyła sie i druga sposobność isc w ojczyzne rubla, gdy zaproszono mnie na etnograficzna wystawe do Moskwy; była i trzecia sposobność, lecz nie korzystalem z niej, bo nie moglem i pomyslic o tem, by opuscic rodzinna ziemie»* (Стеногр. отчётъ 388)

Моєю власною слабою стороною є те, що я дуже мало вмію цінити гроші, з великою шкодою для моєї родини. Коли б я хотів карбованців, я б міг їх черпати повними пригоршнями в самій батьківщині карбованця. Нещастя переслідували мене в моєму житті безнастанно, і в 1861 р. я через пожежу втратив все своє майно; а це був час, коли побивалися про священнослужителів для Холма, і мені усміхалося дуже корисне становище. Я не пішов, терпів нестатки ці тільки для того, що вирішив собі служити своїй милій батьківщині, Галицькій Русі, всіма своїми силами. Трапилася і друга можливість йти на батьківщину карбованця, куди запрошено мене на етнографічну виставку до Москви; була і третя можливість, але я не скористався з неї, бо не міг і подумати, щоб покинути свою рідну землю (польськ.).

Ся «trzecia sposobność», се очевидно той сам факт, про який мова в вище наведеному листі, і ми бачимо, що справа стоїть зовсім не так, як представляє її Наумович у 1882 р.

Що й друга нагода зовсім фантастична, се очевидно; коли Наумовича запросили на слов'янський з'їзд до Москви 1866 р., то се ще зовсім не значить, що там зараз мало бути наставлене корито, з якого він міг би черпати рублі повними прогорщами. Не інакше було й з першою нагодою, вербунком до Холма, вже хоч би тому, що тут Наумович був послом і, може, надіявся за приміром гр. Шашкевича зробити з часом і політичну кар'єру, а там, крім парафії, не міг надіятися нічого.

Читаючи нарікання на Коломийщину в листі з 1872 р., подумає всякий певно, що

перенісшися в іншу околицю, на Поділля, Наумович буде задоволений. Еге ж! Восени 1872 він одержав парафію Скалат, звідки в 1873 р. був вибраний послом до віденської ради державної, а вже в 1875 році йому сприяло й се нове місце і в листі до одного львівського знайомого з 14 січня 1875 р. він строїть ось які плани: «Я приймаю собі прив. сотрудника до Скалата, даю ему 200 зр. й доходи, а самъ получаю 1000 зр. за поле й поселяюся съ женою и дітьми въ Коломыи. Яко приходникъ приїду нісколько разъ въ годъ въ Скалатъ, напр., въ время Воскресенія или въ постъ и пр. Конечно изъ Скалата уїду». Певна річ, сього плану він не виконав, але само сновання таких планів чи не свідчить про те, що і з тою парафією не в'язали його ніякі сердечніші зв'язки?

В своїй біографії Наумовича сказав д. Мончаловський про нього, певно думаючи сказати йому сим великий комплімент: «Замічательна еще й слїдующая особенность, рідко встрѣчающаяся у образованныхъ людей: Ив. Наумовичъ умілъ говорити подвойно, иначе, т.е. другими словами й другимъ складомъ для крестьянъ, а снова другими словами й другимъ складомъ для образованныхъ людей». Тото й єсть, що за словами і складом пішов і зміст, що Наумович вихваляв перед селянами тих, кого перед освіченими товаришами називав розбійниками та п'явками, і дійшов нарешті до повного розбрату між словами і ділами, до того, що він на судовій розправі назвав своєю істерією. Се не була звичайна істерія; Наумович був чоловік сильно збудований і фізично здоровий; його лист, писаний із тюрми до жінки, не виявлював слїду патологічного стану. Се був періодичний бунт сумління, реакція здорової натури проти того неприродного психічного роздвоєння, в яким їй доводилося жити. І коли Наумович д. 11 червня 1882 р. на розправі відкликав зміст свого листа до жінки, то я певний, що в тій його промові тямучий психіятр віднайде більше признаковъ хоробливості, як у самім листі.

«Ja miewam czesto takie chwilowe histeryczne napady, znaja o tem wszyscy moi znajomi i sasiedzi. W wiezieniu nic to dziwnego, ze byla taka chwila smutku i zalu za rodzina; tak wspominajac o zonie, o dzieciach bez opieki i rady, w chwili bolesci serca pisalem, by uspokoic zone, by nie myslala, ze ja jeszcze kiedys znowu takie nieprzyjemnosci niemogl bym na siebie sciagnac. Dzis jednak odwoluje to wszystko zaznaczajac, ze pisalem to w chwili ciezkiego zalu za rodzina pod wplywem histeryi, i oswiadczam, ze mojem przedsiwzięciem jest, gdy wyjde z wiezienia, uzywac dalej sil moich sluzac narodowi w sposob, jaki uznam za najlepszy, albowiem gdy wyjde, bede zawsze austriackim obywatelem i sluzyc mi beda wszystkie prawa tegoz obywatelstwa, i kto wie, czy nie bede musial dzialac jeszcze i na polu politycznem» (Стен. отчетъ 196).

Я маю часто такі хвилинні гістеричні приступи, знають про це всі мої знайомі і сусіди. В тюрмі це нічого дивного, ще була така хвилина суму і жалю за сім'єю: так згадуючи про жінку і дітей без опіки і порад, в хвилину болю серця я писав, щоб заспокоїти жінку, щоб не подумала, що я ще колись знову міг на себе стягнути такі ж неприємності. Але сьогодні

я, однак, відкликаю те все, зазначаючи, що писав я це в хвилину тяжкого жалю за сім'єю під дією приступу гістерії, і засвідчую, що моїм наміром є, коли вийду з тюрми, вживати далі всі свої сили на службу народові в спосіб, який визнаю за найкращий, бо, як вийду, буду завжди австрійським громадянином, і мені будуть служити всі права цього громадянства, і хто знає, чи не змушений буду працювати ще на політичній ниві (польськ.).

Се не було останнє відкликання в житті Наумовича. Вийшовши з тюрми, він поперед усього відкликав свої голосні заяви про свою вірність унії — і прийняв православ'є. Потім відкликав своє австрійське горожанство і перенісся до Росії. А побачивши там, що його мрії про російський рай полягали на ілюзіях, відкликав усе своє життя — зажив отруту.

Примітки

Подається за публікацією в «Літературно-науковому вістнику» (1905, т.30, кн. 1—3, с. 231—244).

Іван Наумович — (1826 – 1891) галицький священик і письменник москвофільського напрямку.

Святитський у «Живой мысли» — Іларіон Семенович Свенціцький (Святицький) (1876 – 1956), відомий український філолог, який на початку своєї діяльності (1899 – 1906) стояв на москвофільських позиціях (див. список його праць). В 1902 – 1905 рр. він опублікував у львівському журналі «Живая мысль» цілу низку статей, але я зараз не вмію сказати, яку саме мав на увазі І.Франко.

М. Павлик — Павлик М.І. (1853 – 1915) – український громадський діяч і письменник.

Мончаловський при кінці своєї книжки — Мончаловський Осип Андрійович (1858-1906) – галицький публіцист, москвофіл. Франко має на увазі його книгу «Житье и деятельность

Ивана Наумовича» (Львів : 1899).

Єфименковій – Єфименко Олександра Яківна (1848 – 1918), росіянка з роду, історик України.

Петрушевич, Микола Устиянович та Гушалевич – Петрушевич Антоній Степанович (1821 – 1913) – галицький історик церкви; Устиянович Микола Леонтійович (1811 – 1885) – галицький священик, поет; Гушалевич Іван Миколайович (1823 – 1903) – галицький священик, поет; всі трое – діячі москвофільського спрямування.

Головацький – Головацький Яків Федорович (1814 – 1888) – славний галицький фолькорист та мовознавець. В останній період діяльності схилився до москвофільства.

Ю.Яворський – Яворський Юліан Андрійович (1873 – 1937) галицький історик, москвофіл.

Ом. Партицького – Партицький Омелян Йосипович (1840 – 1895) – український педагог і мовознавець.

Стрільче – село в Городенківському районі Івано-Франківської області.

Коршів – село в Коломийському районі Івано-Франківської області.

Коростна – село Корости в Косівському районі Івано-Франківської області.

Торовици (sic!) – село Торговиця в Городенківському районі Івано-Франківської області.

Чернятин – село в Городенківському районі Івано-Франківської області.

Серафинці – село в Городенківському районі Івано-Франківської області.

Ясенів – думаю, село Ясенів-Пільний в Городенківському районі Івано-Франківської області.

Рудно – на Львівщині є кілька сіл з такою назвою.

Косів – райцентр Івано-Франківської області.

Білоуса печатня – друкарня Михайла Білоуса (1838 – 1913, що діяла в Коломиї в 2 пол. 19 – на поч. 20 ст.

Скалат – місто в Підволочиському районі Тернопільської області.